

TƏBRİZLİ MEMAR ƏLİ

Azərbaycan, İran, Orta Şərq və Anadolunu öz hakimiyyəti altında saxlayan Elxanilər (1256-1357) dövründə Təbriz şəhərinin bu dövlətin paytaxtı olması (1265) bölgədə həm Təbriz şəhərinin, həm də Azərbaycanın önemi artırıldı. İran, Çin, Anadolu və Suriyadan minlərcə sənət və elm adamının paytaxt Təbrizə cəlb edilməsi, sonrakı illərdə Azərbaycanın mədəni həyatına da müsbət təsir göstərdi. XI-XII əsrlərdə Şərq xalqları mədəniyyəti ilə sıx əlaqə və qarşılıqlı münasibətlərdə inkişaf edən Azərbaycan mədəniyyəti növbəti əsrlərdə də öz mövqeyini qoruyub saxladı. Bu dövrdə Təbriz şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi idi. Azərbaycan və Yaxın Şərqin mühüm elm, sənət və mədəniyyət xadimləri Təbrizdə toplaşaraq geniş şöhrət qazanmış əsərlər yaradırdılar (14, səh. 59-68; 20, səh. 45-51; 21, səh. 276-309).

XIII-XV əsrlərdə olduğu kimi, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə də Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında ictimai-iqtisadi və mədəni sahələrdə qarşılıqlı əlaqələr daha da inkişaf etmişdi. Qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrlə yanaşı, baş verən siyasi hadisələr mədəni sahədə əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. 1514-cü ildə Osmanlı sultanı I Səlim Çaldıran döyüşündə qələbə qazanaraq Təbrizi tutmuş və geri çəkildikən çox sayda elm və mədəniyyət xadimi ilə yanaşı, tanınmış sənətkarları - mahir bəna, memar, xəttat, həkkək, kaşıkər və daşyonan ustaları İstanbula köçürmüşdür. İstanbula aparılan sənətkarlardan biri də təbrizli Memar Əli olmuşdur.

Türkiyə tarixşünaslığında Memar Əli onunla eyni dövrdə yaşayan və Osmanlı sarayında fəaliyyət göstərən xassə memarlarından Əli adlı başqa biri ilə qarışdırılmışdır. Memar Əli haqqında mənbələrdə tarixi məlumatın az olması və onların tam olaraq bir-birini təsdiq etməməsi, bəzən şübhəli məqamların ortaya çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz bu səbəbdən, Yavuz Sultan Səlim (1514-1520) dövründə Osmanlı dövlətinin baş memarı təyin olunan Əcəmli (Təbrizli) Ələəddin Əli bəy, Osmanlı sarayındakı Əcəmi oğlanlar birliyində püxtəlaşan Ələəddin Əli b. Abdullah adındakı memarla eyni adam olduğu bildirilir (1). Bəzi tədqiqatçılara görə, bu iki memar fərqli şəxslər olub qarışdırılaraq səhv salınır; əslində Əcəmli (Təbrizli) Ələəddin Əli bəy Sultan Səlimin hakimiyyətinin son illərində və Qanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dövründə Osmanlı dövlətinin baş memarı olmuşdur. Ələəddin Əli bin Abdullah isə, sadəcə bu qrupda memar olaraq fəaliyyət göstərmişdir (2, səh. 81; 14, səh. 59; 9, səh. 233, 236).

Əslində Memar Əlinin Osmanlı dövlətinə gedişi Çaldıran döyüşündən (23 avqust 1514) sonra gerçəkləşmişdir. Bilindiyi kimi, Sultan Səlim Çaldıran döyüşündən sonra təqribən 8 gün Təbrizdə qalmışdı.

Bu səfərdən geri dönərkən çox sayda azərbaycanlı alim və sənətkar ailəsini özü ilə birlikdə Osmanlı dövlətinə göçürmüşdür. Onların sayları dəqiq bilinməsə də, təqribən üç min elm və mədəniyyət xadiminin olduğu təxmin edilir (22, səh. 415). Sultan Səlim Təbrizdən geri qayıdanda qışı Amasyada keçirərkən yanında apardığı azərbaycanlı sənətkarları peşə və sənədlərinə görə qeydiyyatda almış və onları lazım olan yerlərə, daha çox İstanbula göndərmişdir. 23 mart-12 aprel 1515-ci il tarixində siyahıya alındığına dair Başbakanlıq Osmanlı Arxivində saxlanılan 36806 sayılı Başmühasibə Kəlemi dəftərində səhifə 648-663-də fars dilində yazılan bu təqsimat dəftərindəki siyahıda Təbrizdən aparılan sürgünlərin bir hissəsinin adları verilmişdir. Hüseyin Arslan tərəfindən tərcümə edilərək "XVI yüzilyda Osmanlı toplumunda yönetim, nüfus, iskan, göç və sürgün" adlı kitabında istifadə edilən bu sənəddə Memar Əlinin adı "Ustadların naziri Xoca Pir Əli" şəklində keçir. Bu dəftərdə Təbrizdən sürgün edilənlərin adları İstanbula yola salma tarixlərinə görə üç ayrı qrup şəklində, "ulufə" (maaş alanlar) alanlar və "ulufə" almayanlar deyə iki hissəyə ayıraraq qeydə alınmışdır. Xoca Pir Əlinin adı 12 aprel 1515-ci ildə qeydə alınmış üçüncü qrupda 71 nəfərin yer aldığı ulufə alanlar hissəsində ikinci sırada yazılmışdır (3, səh. 325-333).

Xoca Pir Əlinin adı keçən bu təqsimat dəftərində "ustadların naziri" kimi qeydə alınması, onun Səfəvilər dövlətində yüksək vəzifədə çalışdığını göstərir. Zənnimizcə, onun adının əvvəlindəki Xoca Pir kəlimələri Memar Əlinin sənəti, qabiliyyəti və tanınmış memar kimi gördüyü işlərlə bağlı ona Səfəvilər dövlətində verilən addır. Orta əsrlərdə bu kimi adların bir çox alim, sənət və mədəniyyət xadimlərinə ithaf edildiyi bilinir. Xoca sözünün mənası "öyrədən, müəllim, müdarris" (6, səh. 469; 8, səh. 305), Pir sözü isə "hər sənəti bilən,

hər peşəni quran, ustad, başçı, öncü" kimi mənaları verməkdədir (6, səh. 604; 8, səh. 866). Buradan aydın olur ki, 1515-ci ilin aprelində İstanbula göndərilən Xoca Pir Əli, Osmanlı sarayında fəaliyyət göstərən xassə memarların arasına alınmış və artıq Xoca Pir Əli kimi yox, bundan sonra Memar Əcəm Əli olaraq tanınmağa başlamışdır. 1525-ci ildə yazdığı vəqfiyyasında özünü "Böyük ustad, mahir və məşhur mühəndis xassə baş memarı Əbdülkərim oğlu Ələəddin Əli bəy" kimi tanıdan Memar Əli kimi adlandırmışdır (15, səh. 438). Görünür, Osmanlı sarayında daha əvvəlcədən başqa bir Memar Əli olduğu üçün, Təbrizli ustası Memar Əcəm, Əcəm Əli, Əsir Əli, Memar Əli və Əcəm Əlisi kimi çağırmaq məcburiyyətində qalmışlar (2, səh. 81; 14, səh. 59; 9, səh. 233, 236; 12, səh. 43).

Memar Əlinin doğulduğu tarix dəqiq bilinməsə də, Təbrizdə dünyaya gəldiyi və təhsilini də boya başa çatdığı bu şəhərdə aldığı təxmin edilə bilər.

Bela məlum olur ki, Me-

mar Əli Osmanlı dövlətindəki fəaliyyətinə elə Amasyada olarkən, 1515-ci ilin əvvəllərində başlamışdır. Bunu Topqapı Muzeyi Arxivində saxlanılan və Əcəm Əli imzasıyla Sultan I Səlimə yazılan tarixsiz bir ərizə sənədində "...şəhri Amasyada kim səkkiz çeşmə icra etdim..." cümləsindən başa düşmək mümkündür. Ərizədə daha sonra Topqapı sarayına 10 su çeşməsinin çəkildiyi; onların dördünü Həmzə adında ustanın və qalan altısını isə Əcəm Əli tərəfindən düzəldildiyi bildirilməkdədir (18, səh. 334). Məhz bundan sonra Memar Əliyə Sultan Səlim tərəfindən 1519-cu ildə Osmanlı dövlətinin baş memarı kimi önəmli, eyni zamanda çox məsuliyyətli bir vəzifə verilmişdir (1).

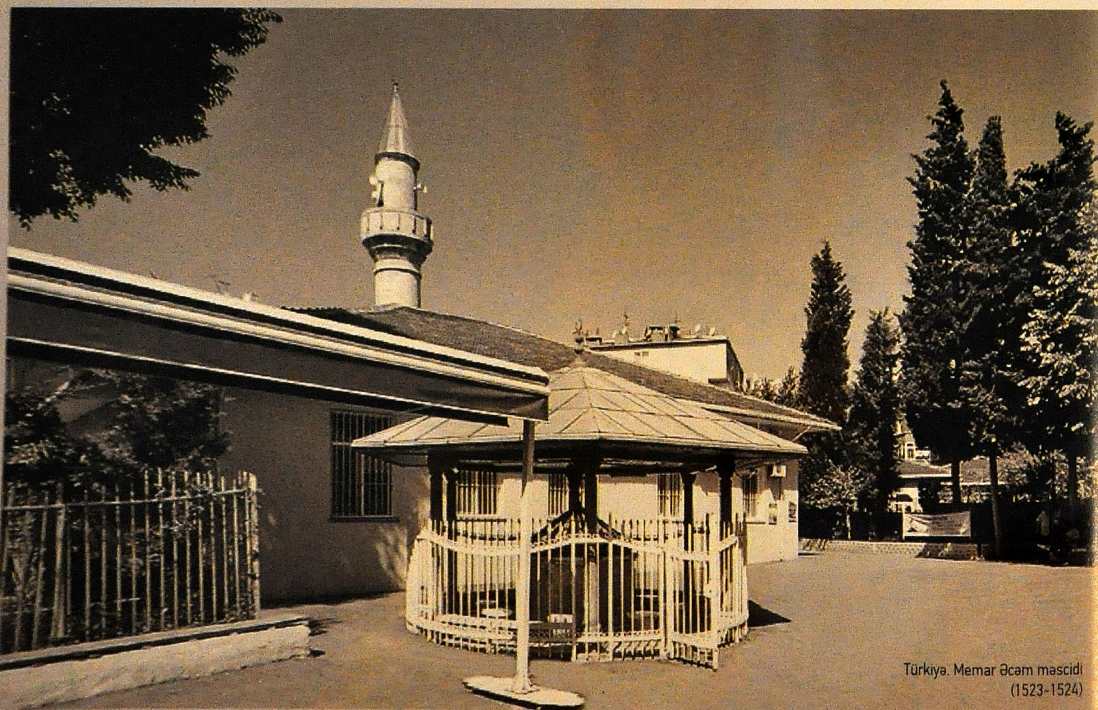
Klassik Osmanlı memarlığının ilk baş memarı kimi tanınan Memar Əli, Osmanlı dövlətində öncə Ədirnə və İstanbul Bayazid camilərində azda olsa görünən, ancaq tam şəkildə onun dövründə istifadə edilən klassik Osmanlı memarlığı ilə Təbriz memarlığı üslubunu birləşdirərək "toplular plan" adlandırılan memarlıq üslubunun əsasını qoymuşdur. Memar Əlinin bu özünəməxsus arxitektura üslubu orijinallığı və möhtəşəmliyi ilə başqa ölkələrin sənət əsərlərindən tamamilə fərqlənən, türk-İslam mədəniyyətinin ayrılmaz parçasına çevrilən Osmanlı dövrü memarlıq abidə kompleksləri yaratmağa başladı. Bu üslulun özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, binanın böyüklüyü və tarazlığına görə bir neçə günbəz və ya yarımgünbəzin daha böyük mərkəz günbəzdə birləşdirilməsi ilə çox sayda sütun və ya dayaq örgülərinə ehtiyac olmadan sahəsi geniş salonlu binaların inşa edilməsi mümkün olmuşdur. Məhz bundan sonra klassik Osmanlı əsərlərindən fərqlənən, eyni zamanda Osmanlı dövlətinin orta əsrlərdəki inkişafı ilə paralellik təşkil edən azmətlili saraylar,

Türkiyə. Sultan Səlim məscidi (1522)

çox minaralı məscidlər və mədrəsə komplekslərinin tikilməsi gerçəkləşmişdir. Memar Əlinin tam olaraq ilk dəfə tətbiq etdiyi bu üsulu, daha sonralar məhsur Osmanlı arxitektoru Memar Sinan tərəfindən istifadə olunaraq inkişaf etdirilmişdir. Lakin, bir çox tədqiqatçı bu ardicilliyi qarışdıraraq "toplular" memarlıq üsulunun ilk dəfə Memar Sinan tərəfindən istifadə olunduğunu bildirməklə, Memar Əlinin inşa etdirdiyi bir çox abidəni səhvən Memar Sinana aid etmişdir. Bu səbəbdəndir ki, əslində Memar Əli tərəfindən inşa edilən Gəbzə rayonundakı Çoban Mustafa Paşa məscidi ilə İstanbul Sultan Əhməddəki İbrahim Paşa Sarayı da Memar Sinanın əsərləri kimi qeyd edilmişdir. Halbuki Memar Sinan sadəcə bu binaları öz dövründə təmir etmişdir. Bunlardan başqa, üslub və memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Memar Əliyə aid edilən, lakin kitabəsi (tarixi lövhəsi) olmayan çox sayda əsərin olduğu da bilinir. Belə əsərlərə misal olaraq Saray Bosnada Qazi Xosrov bəy külliyyəsi, Sofiyada Qazi Seyfəddin, Manisada Sultan, Trabzonda Xatuniyyə, Konyada Sultan Salim, Çorluda Süleymaniyyə, Tekirdağda bağlı olan Saray qəsəbəsində Ayas Paşa, İstanbul Fətəh rayonunda Bali Paşa, İstanbul Əyyüb bölgəsində Cəzəri Qasim, Sütlüca və Silivri bölgələrində Piri Məhməd Paşa məscidləri və bir də Topkapı Sarayında Babüs-Salamlıq (ikinci qapı) bölməsi. Memar Əlinin tikdiyi memarlıq əsərlər arasında İstanbulda Sultan Salim məscidi və Şəhrəmini bölgəsində Yeni qapı Mevləvi xanası yanında öz vəsəiti ilə ərsəyə gətirdiyi Memar Əcam məscidi xüsusi yer tutur (11, səh. 322; 21, səh. 465).

Memar Əli xeyriyyəçi və maarifçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Türkiyə. Memar Əcam məscidi (1523-1524)

1525 və 1537-ci il tarixli ərəb dilində yazılan iki vəqfiyyə sənədindən aydın olur ki, o, öz vəsəiti hesabına açdığı vəqflərdə toplanan vəsaitlərinin böyük bir hissəsini xeyriyyə məqsədi üçün istifadə etmişdir. Onun 1525-ci ildəki vəqfi kişisi və qadınların ibadətini üçün yuxarıda adı keçən Memar Əcam məscidi və bundan başqa yetim və kasib uşaqların təhsil alması üçün tikirdiyi bir məktəb olmuşdur. Memar Əli onları maliyələşdirmək üçün İstanbulun 18 müxtəlif yerində ona aid olan 36 dükən, bir torpaq sahəsi, 14 ev, bir malikənə, 4 çörək bişirən yer və iki at tövləsinin gəlirini ayırmışdır. 1537-ci ildəki vəqfiyyə sənədindən məlum olur ki, Memar Əli xeyriyyə işləri üçün çox sayda ev, torpaq sahəsi, dükən və bir də çörək bişirən yerin gəlirindən istifadə etmişdir (15, səh. 438-442). Bütün bunlar göstərir ki, Memar Əli kifayət qədər mal-dövlətə sahib bir şəxs olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövlətində memarlara, xüsusi ilə də baş memarlara yüksək maaş verildiyi kimi, onlara aldıkları maaşdan savayı böyük gəlir əldə etmələri üçün imkanlar da yaradılmışdır. 1525 və 1526-cı illərdəki Osmanlı saray sənətkarlarının (Əhl-i Hiyət) maaş dəftərlərində baş memar Ələəddin Əlinin günlük 45 axça və aylıq 1327 axça maaş aldığını görürük (18, 333; 9, 233). Osmanlı dövlətində baş memarlar dövlət xəzinəsindən aldığı bu "ulufe" maaşından əlavə dövlət və vəqf binalarına aid tikinti və təmirlərdən də "xərc-i memar" adıyla müəyyən miqdar məvacib alırdılar. Eyni zamanda İstanbulda fəaliyyət göstərən yunan, erməni və yəhudilərin dükənlərindən alınan vergilərdən də baş memarların hesabına pul ayrılırdı. Bunlardan başqa, gəliri Osmanlı xanədanına aid olan

Burqaz və Vizə sancarına tabe kəndlərdən baş memarlar üçün xüsusi olaraq "arpatlıq" vergisi də ayrılmışdı (23, səh. 162-163). Tabrizli Memar Əli də yuxarıda qeyd olunan gəlirlərin hamısından yararlanan baş memar olmuşdur.

Çox gözəl ailə başçısı olan Memar Əlinin ailəsi haqqında əldə etdiyimiz məlumatlara görə, onun Həməzə Çələbi və Həsən Çələbi adında iki oğlu, Şəmi, Sitti və Fatma adında üç qızı olmuşdur. Onun həyat yoldaşının adı Hilal qızı Fatma idi. Memar Əli ömrünün sonuna qədər ailəsi ilə birlikdə İstanbuldakı Oruc Qazi məhəlləsində yaşamışdır (15, səh. 441-442).

Onun ölüm tarixi ilə bağlı məzar daşının üzərində və ümumiyyətlə mənbələrdə dəqiq bir məlumat verilməyə də, bəzi tarixi hadisələr işığında bu tarixi dəqiqləşdirmək mümkündür. Belə ki, öz vəsəiti hesabına tikirdiyi Memar Əcam məscidinin 1537-ci il 20 mart tarixli vəqfiyyə sənədindən bəlli olur ki, o, bu tarixdə hələ də həyatda olmuşdur. Onun bu dövrdə Osmanlı dövlətinin baş vəziri olan Ayas paşanın ölümündən qısa bir müddət sonra vəfat etdiyi qeyd olunmuşdur (15, səh. 438, 440). Ayas paşa 1539-cu il iyulun 13-də vəfat etmişdir (17, səh. 192; 5, səh. 241). Qeyd etmək lazımdır ki, türk ta-

rixçiləri tərəfindən Memar Əlinin vəfatından sonra onun yerinə Osmanlı dövlətinin yeni baş memarı olan Memar Sinanın Boğdan səfərindən (1538) geri qayıtdıqdan sonra, 1539-cu ildə təyin edildiyi bir mənalı şəkildə qeyd edilməkdədir (4, səh. 655; 16, səh. 225; 7, səh. 41). Bütün bunlar Memar Əlinin 1539-cu ilin yayında vəfat etdiyini söyləməyə imkan verir.

Nəticə olaraq demək olar ki, Memar Əli, Osmanlı memarlıq məktəbinin professionalı olaraq əsasını qoymuş və onun təkmilləşməsində mühüm rol oynamışdır. XIII-XVII əsrlərdə geniş təsir dairəli memarlıq ocağı olan Tabriz məktəbi Azərbaycan memarlığının güclü qolu kimi Şərqi ölkələrinin, o cümlədən Osmanlı memarlığının zənginləşməsi və inkişafında böyük rol oynamışdır.

Memar Əli təqribən 20 ilə qədər Osmanlı dövlətinin baş memarı kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, bu çox məsuliyyətli vəzifəni Osmanlı dövlətinin çox güclü olduğu Sultan Səlim və Qanuni Sultan Süleyman dövrlərində icra etmişdir. Onun Osmanlı memarlığına gətirdiyi yeni üslub sonralar məşhur Osmanlı arxitektoru Memar Sinan tərəfindən daha da inkişaf etdirilərək yüksək səviyyədə istifadə olunmuşdur. ♦

Ədəbiyyat

1. Ali b. Abdullah (Acem, Esir). Osmanlı Araşdırmaları. <http://www.osar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501382> (17.04.2014).
2. Arslan Hüseyn. 16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskan, Göç və Sürgün. İstanbul – 2001.
3. Aslanapa Oktay. Sinan. İslam Ansiklopedisi (İA). C. 10. İstanbul – 1980.
4. Ayas Paşa. Küçük Türk İslam Ansiklopedisi. S. 3. İstanbul – 1980.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə. Əliheydər Orucovun redaktəsi ilə. II cild. Bakı – 2006.
6. Dündar Abdulkadir. XVI. Yüzyıl Bazı Osmanlı Mimarları. AÜİFD, Cilt-XLIII (2002). Sayı 1.
7. Erdenen Orhan. Osmanlı devri mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları. <<http://dergi.mo.org.tr/dergiler/4/325/4636.pdf>>. (25.04.2014).
8. Hersek Can M. Osmanlı İmparatorluğunda Mimarlar ve Yapı Esnafı. İslami Araşdırmalar. Cilt: 4. Sayı: 1. Ocak – 1990.
9. Kunter Halim Baki. Mimar Ali Beyin bilinmeyen iki vakfiyyəsi. V. Türk Tarih Kongresi. Ankara 12-17 Nisan-1956. Ankara – 1960.
10. Mülayim Selçuk. Sinan. DİA. C. 37. İstanbul – 2009.
11. S. Onullahi. XIII-XVII əsrlərdə Tabriz şəhərinin tarixi. Bakı – 1981.
12. Vaqif Piriye. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. "Nurlan". Bakı – 2003.
13. Təbiiyyət Məhəmmədali. Danişməndani Azərbaycan. tərcümə: İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli. Bakı – 1987.

Резюме

В Османской империи известный под именем Аджем Али, Есир (Пленник) Али, иногда путали османским архитектором живущим в то же время работавший в сарае и которого тоже звали Али. Мастер Аджем Али вместе с другими многочисленными учеными и мастерами был взят после, Чалдыранской битвы (1514) Султаном Селимом (1512-1520) и был отправлен в Османскую империю. Во времена Сефевидской империи, занимающий пост "Министр Мастеров" мастер Аджем Али 12 апреля 1515 года с группой Тебризцев был отправлен из Амасии в Стамбул и в 1519 году по приназу Султана Селима был назначен главным архитектором.

Ключевые слова: Азербайджан, Аджем Али из Тебриза, Мечеть Мимар Аджем, Архитектор Синан.

Summary

Memar Ali from Tabriz also known as Acem Ali, Esir Ali in the Ottoman Empire is confused with one of other sensitive architects in the Ottoman whose name was also Ali and lived in the same period. In this article it is shown that in 1514 Memar Acem Ali was taken to the Ottoman Empire together with other scholars and craftsmen by Sultan Selim (1512-1520) entering Tabriz after the Chaldiran victory. Memar Acem Ali, who was also the minister of craftsmen in Safavids, was sent from Amasya to Istanbul in Tabriz convoy on 12th April 1515, and was promoted to head architect position by Sultan Selim in 1519.

Key words: Azerbaijan, Acem Ali from Tabriz, Memar Acem Mosque, Memar Sinan.